

Νετζλά Κελέκ

Γλυκόπικρη πατρίδα

Ένα αμείλικτο προσκύνημα στην Τουρκία

γραμματα

NETZΛA KEΛEK

ΓΛΥΚΟΠΙΚΡΗ ΠΑΤΡΙΔΑ

Ένα αμείλικτο προσκύνημα στην Τουρκία

γράμματα
2010

Ταξίμι

Τι να 'ναι άραγε η πατρίδα;

Ίσως η πατρίδα να υπήρχε τότε στην Κωνσταντινούπολη, όταν με την ανατολή του ήλιου, στις εφτά το πρωί, άνοιγαν τα παραθυρόφυλλα στον μικρό μας δρόμο, τη Χουριέτ Τζαντεσί, αφήνοντας έτσι να μπει στα σπίτια το δροσερό αεράκι του Βοσπόρου. Τότε που σφύριζαν οι μπουγιότες ζεσταίνοντας νερό για το τσάι, κι άνοιγαν τα ραδιόφωνα. Τότε που από το φορητό μας ραδιόφωνο, μεγάλο σαν βαλίτσα, ηχούσαν τα τραγούδια της Ντεντέ Εφέντι. Ξεκίναγαν με έναν αργόσυρτο, κλαψιάρικο τόνο, που λίγο πριν ξεκινήσει το βιολί και το τουμπελέκι, ανέβαινε στα ύψη, σαν πουλί που πετάει πάνω από την πόλη και τη θάλασσα. Τότε ήμουν εφτά οχτώ ετών και μου άρεσε να κάθομαι με το νυχτικό στα τρία σκαλάκια μπροστά απ' την εξώπορτά μας, περιμένοντας να περάσει ο Ισμét Μπέης, καπετάνιος σ' ένα φέρι του Βοσπόρου. Έβγαине κάθε πρωί την ίδια ώρα από το σπίτι του και, περνώντας από μπροστά μου, έβγαζε την τραγιάσκα του και με χαιρετούσε: «Καλημέρα, ομορφιά μου!»

Ίσως πατρίδα να είναι ο θείος Ενιστέ. Ο θείος μου, που ήταν συνομήλικος σχεδόν με τη δημοκρατία μας, και για μένα η προσωποποίηση της χώρας μας σε ό,τι είχε να κάνει με την εγκαρδιότητα, την περηφάνια και τον παραλογισμό των κατοίκων της.

Ίσως πατρίδα να είναι η οικογένεια, οι συγκεντρώσεις στις γέννες, τους γάμους ή τις κηδείες. Ίσως να είναι και η βεβαιότητα πως κάπου ανήκεις, η αίσθηση πως υπάρχει κάποιος που σε περιμένει.

Ίσως πατρίδα να είναι η οικειότητα μ' αυτούς που πέρασες τα παιδικά σου χρόνια.

Παρ' όλα αυτά, κανείς στην οικογένειά μου δεν μπορεί να κατονομάσει έναν τόπο όπου θα 'θελε να μείνει ή να επιστρέψει. Δεν ήταν ούτε το σπιτάκι των γονιών μου στην κεντρική Ανατολία, ούτε η Κωνσταντινούπολη, ούτε η Άγκυρα, ούτε η Προύσα που μένουν οι συγγενείς μου, ούτε το Αϊβαλί που έκαναν διακοπές, ούτε η Κάτω Σαξονία που μεγαλώσαμε αργότερα τ' αδέρφια μου κι εγώ.

Η πατρίδα δεν είναι ο τόπος.

Ο θείος Ενιστέ ήταν 13 ετών, όταν το 1943 έφυγε από την κεντρική Ανατολία και πήγε στην Κωνσταντινούπολη για να γραφτεί στο γυμνάσιο. Όπως αυτός, έτσι και οι γονείς μου, και μετά απ' αυτούς κι όλοι σχεδόν οι συγγενείς μας, έφυγαν από την *Ουζούν Γιαϊλά*, την «Μακριά Ράχη» στην Καισάρεια (Καϊσερί). Κανείς τους δεν δυσκολεύτηκε να φύγει, κανείς τους δεν είχε ριζώσει εκεί, ούτε καν οι γονείς τους ή οι παππούδες τους, που είχαν έρθει κι εγκατασταθεί εκεί από διάφορες περιοχές της χώρας. Στην αρχή έμεναν στα εγκαταλειμμένα χωριά των Αρμενίων. Τα σπίτια που έχτισαν οι ίδιοι από άχυρα και λάσπη ήταν απλά και προσωρινά, αφού έτσι κι αλλιώς κάποτε θα έφευγαν και πάλι.

Η αλλαγή κατοικίας ήταν για την οικογένειά μου και τους περισσότερους κατοίκους της Ανατολίας κάτι το εντελώς αυτονόητο. Κάθε τόσο εγκατέλειπαν σπίτια, χωράφια, περιβόλια, ποτάμια και βουνά. Ολόκληρες κοινότητες μετακινούνταν απ' τα χωριά στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο της πολύβουης μεγαλούπολης, στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη ή στην Άγκυρα –και όχι πάντα με τη θέλησή τους: αναγκάζονταν συχνά από τον στρατό, την πείνα, την ένδεια. Πίσω τους έμεναν άδεια σπίτια, ολόκληρα χωριά που γκρεμίζονταν και ερήμωναν, λες και τα 'χε σαρώσει ο πόλεμος.

«Ο Τούρκος δεν κοιτάζει ποτέ πίσω» μου είχε πει κάποτε σε

μια συζήτησή μας στο Βερολίνο η Ετζέ Τεμελκουράν, μια δημοσιογράφος από την Τουρκία. Δεν υπάρχει επιστροφή. «Ποιον ενδιαφέρει από πού ερχόμαστε και πού πηγαίνουμε» λέει ο λαός. «Η ζωή διαρκεί τρεις μέρες. Όλα είναι εφήμερα, βρισκόμαστε εδώ για να πεθάνουμε. Η ζωή δεν είναι παρά μια δοκιμασία που μας επιβάλλει ο Αλλάχ».

Πριν από σαράντα χρόνια, δεκάχρονη τότε, ήρθα στη Γερμανία. Πίσω μου δεν άφησα κάποια πατρίδα, μόνο το γάτο μου τον Κοτζάμπαση. Δεν έκλαψα για την Κωνσταντινούπολη, μόνο για κείνον. Η αίσθηση πως είχα χάσει κάτι περισσότερο από το γάτο μου, ήρθε αργότερα. Η Κωνσταντινούπολη δεν είχε γίνει ποτέ πραγματική πατρίδα των γονιών μου. Ποτέ δεν είχαν αισθανθεί ντόπιοι σ' αυτή την πόλη, ζούσαν εκεί σαν επισκέπτες από την Ανατολία, και είκοσι χρόνια αργότερα ξανάφυγαν. Στην Ανατολία μάς λέγανε Τσερκέζους, στην Κωνσταντινούπολη Ανατολίτες και στη Γερμανία Τούρκους. Όταν γυρίζαμε πίσω στην Τουρκία, μας λέγανε *Αλμάντζι*, Γερμανούς. Τ' αδέρφια μου κι εγώ δεν ξέρουμε πού θα πρέπει να θάψουμε τη μητέρα μας όταν πεθάνει. Δε θα της άρεσε πουθενά, ούτε εδώ, ούτε εκεί. Όταν της διηγήθηκα πως πήγα στο Πινάρμπασι, μου είπε: «Τι δουλειά είχες εκεί;» Ούτε η Γερμανία έγινε ποτέ πατρίδα της, παρόλο που ζει πολλές δεκαετίες εδώ. Όπου και να πήγαινε, ήταν μια ξένη.

Ο πατέρας μου μετά από δέκα χρόνια επέστρεψε στην Ανατολία. Τα αδέρφια μου τον ακολούθησαν αργότερα, όμως για διαφορετικούς λόγους. Δεν επέστρεψαν επειδή νοστάλγησαν την πατρίδα, μια συγκεκριμένη πόλη ή κάποιους φίλους: απλώς, η αδελφή μου παντρεύτηκε στην Ανατολία, και τα αδέρφια μου πίστευαν πως εκεί θα είχαν καλύτερες επαγγελματικές προοπτικές.

Κι όμως, όλα είχαν αρχίσει ευοίωνα. Τα πρώτα χρόνια στη Γερμανία ήταν συναρπαστικά, είχαμε πολλά καινούργια να δούμε, και σε μας τα παιδιά δεν μας έλειψε η Τουρκία ή η «πατρίδα». Ήμασταν μέρος αυτής της κοινωνίας, συμμετείχαμε σε όλα όσα μας πρόσφερε. Πηγαίναμε σινεμά, εγώ έπαιζα στο δημοτικό θέατρο στο *Χριστουγεννιάτικο Παραμύθι*, μέχρι που μια μέρα ο πατέρας μου δεν άντεξε αυτή την υπερβολική ελευθερία κι απαγόρευσε στις τρεις γυναίκες να έχουν την όποια επαφή με τους Γερμανούς. Εμένα δε μ'

άφηνε να διαβάζω με τις συμμαθήτριάς μου, δε μ' άφηνε να πηγαίνω στο κολυμβητήριο, μόνο στις οικογενειακές εκδηλώσεις μπορούσα να συμμετέχω. Η μητέρα μου συναντιόταν με συγγενείς, ο πατέρας μου έπαιζε χαρτιά με τους τούρκους φίλους του, και τα Χριστούγεννα ξανάγιναν Ραμαζάνι. Από τότε, ζούσαμε χώρια από τους γερμανούς γείτονές μας. Μόνο στην κυρία Τσίσκε, που έμενε δίπλα μας, πήγαινα αραιά και πού. Μου είχε μάθει να κάνω μηλόπιτα. «Από τη μία οι γονείς μας και απ' την άλλη οι περισσότεροι Γερμανοί, δεν ήταν εύκολο για μας να ριζώσουμε στη Γερμανία. Έπρεπε και πρέπει να χειραφετηθούμε κι από τις δύο μεριές» περιγράφει η Σεϋράν Ατές πολύ εύστοχα την κατάσταση.¹

Ο μικρόκοσμός μας έγινε μια μικρή Τουρκία. Εμάς, τα κορίτσια από την Τουρκία, μας επέβλεπε ο «Μεγάλος Αδελφός», η λαϊκή αστυνομία των αδελφών, ξάδελφων, θείων και πατεράδων μας. Παρακολουθούσαν όλες μας τις κινήσεις, το παραμικρό ξεστράτισμά μας από τα προδιαγραφμένα γινόταν αντιληπτό στον κύκλο των κουτσομπόληδων, και μεταφερόταν στο λαϊκό δικαστήριο των τούρκων συγγενών και γνωστών. Η ξαδέλφη μου, που πήγε κρυφά σε μια ντισκοτέκ, το πλήρωσε πολύ ακριβά: την είδε εκεί ένας γνωστός του πατέρα της, η συμπεριφορά της θεωρήθηκε ανήθικη, κι αμέσως την έστειλαν στην Τουρκία και την πάντρεψαν.

Σ' εμάς, τα υπόλοιπα κορίτσια, απόμεινε να ζούμε στην παγωνιά του βορρά με την αίσθηση ενός αιώνιου χειμώνα και μιας ατέλειωτης σκοτεινιάς. Μοναδικό φωτεινό σημείο ήταν οι τέσσερις βδομάδες καλοκαιρινών διακοπών σε συγγενείς μας. Όταν έπεφτα στο κρεβάτι, ταξίδευα στον φανταστικό κόσμο των βιβλίων μου και των αναμνήσεών μου από την Κωνσταντινούπολη, που ο ήλιος ζέσταινε την πλάτη μου, και πάντα είχα κάτι όμορφο να περιμένω –ένα παγωτό στο караβάκι του Βοσπόρου, μια παγωμένη λεμονάδα στο πευκοδάσος της Τζαμλίτζα. Ή ακόμα και τον Ισμέτ Μπέη, τον πρόσχαρο καπετάνιο.

Ίσως πατρίδα να είναι η σιλά, η νοσταλγία των χαμένων πραγμάτων.

Όταν επισκεπτόμουν την Τουρκία, αναζητούσα αυτή την προσέγγιση στα οικεία πράγματα. Ήταν «συναισθηματικά ταξίδια»,

στα οποία ελπίσαμε να βρούμε αυτά που δεν υπήρχαν πια. Η πρώτη μου απόπειρα απέτυχε. Πριν από δέκα χρόνια πήγα με τους δύο αδελφούς μου και την αδελφή μου στην Κωνσταντινούπολη, στη Χαλκηδόνα (Καντίκιοϊ), στη Χουριέτ Τζαντεσί, την οδό Ελευθερίας. Αναζητήσαμε το σπίτι των παιδικών μας χρόνων, ένα παλιό ξύλινο οθωμανικό σπίτι, στην αρχή του δρόμου που ανηφόριζε σ' έναν λοφίσκο. Το σπίτι είχε κατεδαφιστεί και το οικόπεδο είχε γίνει πάρκινγκ. Μόνο το ξεθωριασμένο γαλάζιο στον τοίχο του γειτονικού σπιτιού μάς θύμιζε το παιδικό μας δωμάτιο. Αυτός που φεύγει, χάνει για πάντα τον τόπο που ήταν κάποτε πατρίδα.

Προτού ασχοληθώ πραγματικά με τη χώρα της καταγωγής μου, έπρεπε να ξεκαθαρίσω το πού ανήκω. Είμαι λοιπόν μια Τουρκοπούλα με γερμανικό διαβατήριο ή μια «τουρκικής καταγωγής» Γερμανίδα; Γράφω το βιβλίο αυτό για τους συμπατριώτες μου ως Τουρκοπούλα ή ως Γερμανίδα; Έχω το δικαίωμα να μιλήσω για την Τουρκία εγώ, που έχω φύγει από τη χώρα;

Η απώλεια της παλιάς πατρίδας μπορεί ν' αποδειχτεί και θετική. Μου πήρε κάμποσο για να το συνειδητοποιήσω, χρειάστηκε προηγουμένως να μάθω πολλά άλλα πράγματα. Όταν ήρθα στη Γερμανία, συνάντησα ανθρώπους που είχαν διαφορετική αντίληψη για τη ζωή, τις σχέσεις, την πολιτική και την ελευθερία, από τους τούρκους γονείς και συγγενείς μου. Μου πήρε καιρό να καταλάβω τι σήμαινε η απόσταση ή η επιφυλακτικότητα των γερμανών φίλων μου: ότι η εκτίμηση δεν είναι υπακοή, αλλά σεβασμός, ότι η επιφυλακτικότητα δεν είναι ψυχρότητα, αλλά ευγένεια. Έπρεπε να τα αντιμετωπίσω αυτά, αν δεν ήθελα να παραμείνω «ξένη». Έτσι γνώρισα όμως και τον εαυτό μου καλύτερα, και με τον καιρό ξεπέρασα το φόβο της μοναξιάς.

«Πώς μπορώ να είμαι “εγώ”, χωρίς να προδώσω τους γονείς μου και τη χώρα μου;» με ρώτησε κάποτε σε μια συνέντευξη ένας νεαρός Τούρκος. Οι μουσουλμανικές κοινωνίες θεωρούν πως είναι αδιάρρηκτες κοινότητες –γυναίκες και άντρες αποτελούν κομμάτι αυτού του κοινού πεπρωμένου. Το κρίσιμο ερώτημα, όχι μόνο για την ένταξη, αλλά και για την απόκτηση ταυτότητας, είναι κατά πόσον το άτομο θα καταφέρει να απελευθερωθεί από το

«εμείς», να συγκροτήσει ένα «εγώ» με δική του φωνή, και ν' αποφασίσει το ίδιο να αναλάβει τις ευθύνες του μέσα στην κοινότητα όπου ζει.

Ο δρόμος για την κατάκτηση μιας θέσης σε μια νέα κοινωνία, περνάει αναπόφευκτα μέσα από εμάς τους ίδιους. Όποιος νομίζει πως η γερμανική κοινωνία θα τον περιμένει μ' ένα καινούργιο ρούχο, κι ότι για ν' αποκτήσει μια νέα ταυτότητα δε θα χρειαστεί παρά να το φορέσει, θ' απογοητευτεί οικτρά. Πρέπει πρώτα να αποστασιοποιηθεί από τον εαυτό του, από τη χώρα καταγωγής του και από τη νέα του πατρίδα. Μόνο έτσι θα μπορέσει να προσδιορίσει τη ζωή του και ν' αποκτήσει νέες ρίζες. Αντίθετα, όποιος μένει αποκλεισμένος από τους ξένους, χάνει μια σοβαρή ευκαιρία να προχωρήσει μπροστά – αυτό ισχύει βέβαια και για τις δύο πλευρές, γι' αυτούς που έρχονται, αλλά και γι' αυτούς που είναι εδώ. Πρέπει δηλαδή και η κοινωνία-ξενιστής να είναι ανοιχτή στις αλλαγές.

Οι μετανάστες που είναι έτοιμοι να περάσουν μέσα από μια τέτοια διαδικασία, είναι διπλά κερδισμένοι: Γνωρίζουμε τον πολιτισμό από τον οποίο προερχόμαστε και μαθαίνουμε έναν νέο πολιτισμό. Από τη διαφορά μεταξύ τους προκύπτει πάντα κάτι καινούργιο. Η ματιά μας γίνεται πιο διεισδυτική, παρατηρούμε τα διάφορα κοινωνικά γεγονότα πιο κριτικά από κείνους που μεγάλωσαν θεωρώντας τα αυτονόητα. Αυτό μου επέτρεψε να δω κάτι που η γερμανική κοινωνία δεν το έβλεπε ή δεν ήθελε να το δει: την αθλιότητα των «εισαγόμενων νυφών», που την περιέγραψα στο βιβλίο μου *Η ξένη νύφη* ή τους «χαμένους γιους», δηλαδή τους βίαιους νεαρούς μουσουλμάνους, που όντας διχασμένοι ανάμεσα στις επιταγές του γενέθλιου πολιτισμού τους και τις απαιτήσεις μιας σύγχρονης κοινωνίας, δυσκολεύονται πολύ να τα βγάλουν πέρα.

Με την οξυμένη λοιπόν στην ξενιτιά ματιά, θέλω σ' αυτό το βιβλίο μου ν' ασχοληθώ με τη γλυκόπικρη πατρίδα μου, απ' όπου προέρχονται οι ξένες νύφες, οι χαμένοι γιοι κι εγώ ή ίδια. Ο αντιφατική λέξη «γλυκόπικρη» νομίζω πως χαρακτηρίζει επακριβώς τη σχέση μου με τη χώρα της καταγωγής μου. Στην Τουρκία υπάρχουν πολλά πράγματα που εξακολουθούν να μου είναι πάρα πολύ οικεία – τα ποιήματα του Ορχάν Βελί, τα μυθιστορήματα της Χαλιντέ Εντίπ και του Ορχάν Παμούκ, η κοινωνικότητα, ο γλυ-

κός πειρασμός των φαγητών, τα νοσταλγικά τραγούδια της Κωνσταντινούπολης και το λαμπύρισμα του Βοσπόρου. Ταυτόχρονα όμως υπάρχουν και τόσα πολλά που με πικραίνουν και με θυμώνουν: τα κορίτσια και οι γυναίκες στο Ντιγιάρμπακιρ και στη Μελιτηνή (Μαλάτια) ή στο Γκαζιαντέπ, που δεν γνωρίζουν τα δικαιώματά τους και εγκαταλείπονται στη μοίρα τους από τους πολιτικούς· η εχθρική στάση του μουσουλμανικού περιβάλλοντος, που υποχρεώνει τις μικρές χριστιανικές κοινότητες να ζουν απομονωμένες, πίσω από ψηλούς μαντρότοιχους· η προθυμία των συμπατριωτών μου να διαπράξουν «εγκλήματα τιμής», που τα πολεμάει η γυναικεία οργάνωση Κα-μερ· η αδιαφορία των ανθρώπων για όλα όσα μαρτυρούν την ύπαρξη ενός παρελθόντος, που υπήρχε πριν καταλάβουν την εξουσία οι Οθωμανοί· η απόλυτη σιωπή για ένα παρελθόν στο οποίο οι Τούρκοι κυνηγούσαν, εκτόπιζαν και δολοφονούσαν Αρμένιους και Έλληνες.

Πρόσφατα το τουρκικό Βιομηχανικό και Εμπορικό Επιμελητήριο διαφήμισε την Τουρκία στις γερμανικές εφημερίδες με το σλόγκαν «Καιρός είναι πια να αναθεωρήσουμε τα κλισέ για την Τουρκία και ν' αποκτήσουμε μια ρεαλιστική εικόνα της χώρας». Ακολούθησα τη συμβουλή και επισκέφθηκα την Ανατολία. Ταξίδεψα, άλλοτε μόνη μου, κι άλλοτε με τον σύντροφό μου, τον Πέτερ Μάθιους, γιατί σε κάποιες περιοχές της Τουρκίας είναι αδύνατον να ταξιδέψει μια γυναίκα μόνη.

Η Τουρκία, γεωγραφικά και πνευματικά, δεν είναι το ευρωπαϊκό 3% της χώρας, που ζει μοντέρνα και κοσμοπολίτικα στην Κωνσταντινούπολη, που διασκεδάζει στις καφετέριες στο Τζιχανγκίρ ή στο Νισάντασι, και δε θέλει να παραδεχτεί πως εδώ και καιρό η πόλη γύρω από τον Βόσπορο κατοικείται στην πλειοψηφία της από αυτούς τους «επαρχιώτες», που τους χλευάζει τσοπάνηδες και χωριάτες. Αυτή η άγνοια έχει μεγάλο κόστος: «Τώρα ήρθε η σειρά μας» μου είπε ο αδελφός μιας βουλευτίνας που ανήκει στο κόμμα του Ταγίπ Ερντογάν. Αναφερόταν στα εκατομμύρια ανθρώπων της Ανατολίας, που παραμένουν αγκιστρωμένοι στις παραδόσεις τους, που πάντα περιφρονούνταν από την κυρίαρχη ελίτ των Οθωμανών αλλά και των Κεμαλιστών ως οπισθοδρομι-

κοί και καθυστερημένοι, και παρέμεναν δέσμιοι του πανάρχαιου σογιού τους. Για τους πολέμαρχους Οθωμανούς η Ανατολία, που καταλαμβάνει το 97% της χώρας, ήταν μόνο ένα πέρασμα, αφού στόχος τους ήταν η πλούσια Δύση. Για τον Ατατούρκ και τους ιδρυτές της Τουρκικής Δημοκρατίας η Ανατολία ήταν μια δεξαμενή στρατολόγησης, προκειμένου να επιβληθεί ο «Τουρκισμός». Ήταν μια χώρα από την οποία εκδιώχθηκαν όλοι σχεδόν οι μη μουσουλμάνοι κάτοικοί της, ώστε τα υπάρχοντα των χριστιανών να δοθούν στους πιο «αξιόπιστους» μουσουλμάνους και να εξασφαλίσουν έτσι το εθνικό τους φρόνημα.

Η Τουρκία έχει μια εικόνα του εαυτού της, που βασίζεται σε μια σοφιστεία. Ονομάζεται «Τουρκισμός» –μια απειλή που χρησίμευσε πολλές φορές για να φυλακιστούν οι αντιφρονούντες με την κατηγορία της συκοφαντικής δυσφήμισης. Όποιος μελετήσει την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενός πολυεθνικού κράτους, με πολλές και διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες, θα αντιληφθεί ότι ο «Τουρκισμός» δεν είναι παρά μια επινόηση των πατέρων της Τουρκικής Δημοκρατίας, προκειμένου να επιβάλουν την κυριαρχία τους σε όλους τους μη-Τούρκους που ζούσαν στην Ανατολία. Εξηγεί έτσι γιατί οι Τούρκοι υπερασπίζονται τον Τουρκισμό τους σαν τα Άγια των Αγίων; Πού στηρίζεται, σε τι συνίσταται; Με ποιον τρόπο έγινε η Ανατολία τουρκική, και τι απέγιναν οι άλλοι λαοί που συγκροτούσαν το πολυεθνικό κράτος; Ποιον πολιτισμό, ποιες κοινωνικές δομές και ποιες αξίες κληροδότησαν οι Οθωμανοί στους Τούρκους μετά από τόσους αιώνες κυριαρχίας; Τι πρόσφεραν στους μουσουλμάνους υπηκόους τους σε θέματα εκπαιδευτικής, κοινωνικής και οικιστικής πολιτικής;

Στην ιστορία της Τουρκικής Δημοκρατίας συναντάμε ένα όνομα που επισκιάζει τα πάντα σαν υπερφυσική δύναμη: Ατατούρκ. Πώς διαχειρίζεται η τουρκική κοινωνία το παρελθόν της;

Πώς είναι η ζωή των γυναικών στην Κωνσταντινούπολη, την Άγκυρα και την ανατολική Ανατολία; Ποιο είναι το υπόβαθρο των αποτρόπαιων «εγκλημάτων τιμής», που απειλούν ανά πάσα στιγμή τις γυναίκες στις περιοχές όπου επικρατούν τα πανάρχαια ήθη της φυλής; Έχει αλλάξει κάτι από τότε που έγιναν αυστηρότεροι οι νόμοι;

Τι σημαίνουν οι έντονες συγκρούσεις για τη μαντίλα, που οι Ευρωπαίοι τη θεωρούν απλώς ένα κομμάτι ύφασμα; Αυτά δεν είναι τα ζητήματα που πρέπει να εξετάσουμε όταν συζητάμε για μια ένταξη της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση;

Τα τελευταία δύο χρόνια ταξίδεψα σε πολλά μέρη της Ανατολίας, μίλησα με πολλούς ανθρώπους και γνώρισα μια πραγματικότητα που δεν έχει τίποτα κοινό με την φολκλορική «πολύχρωμη πολυμορφία», που εκθειάζει η τουρκική κυβέρνηση. Μάλλον απέχει πολύ από τα κριτήρια των αστικών δημοκρατιών στην Ευρώπη.

Οι γερμανοί συμπατριώτες μου γνωρίζουν πολύ λίγα για την κατάσταση στην Ανατολία, αν και στη διαμόρφωση της ιστορίας της, τα τελευταία 150 χρόνια, συμμετείχαν πάντα και οι Γερμανοί. Υπάρχει καμιά ιστορική μελέτη για τη συμμετοχή γερμανών αξιωματικών στη γενοκτονία του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ή έστω μια μελέτη για τη συνεργασία των Γερμανών με την τουρκική κυβέρνηση στα χρόνια του Γ' Ράιχ; Εδώ στη Γερμανία πολλοί αρέσκονται να φορούν τα γυαλιά της πολυπολιτισμικότητας, ενθουσιάζονται με τη «ζωντανία» της Κωνσταντινούπολης, και πιστεύουν ότι η ένταξη της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση θα διορθώσει τα όσα αρνητικά φτάνουν σποραδικά στ' αυτιά μας για την παντελή απουσία του κράτους δικαίου. Στην υπηρεσία αυτής της υψηλής πολιτικής των εμπορικών συμφερόντων, πολλοί γερμανικοί θεσμοί είναι έτοιμοι για παραχωρήσεις. Το τουρκικό κράτος δεν διστάζει να λογοκρίνει ακόμα και στο εξωτερικό τις πληροφορίες για όσα ιστορικο-πολιτικά γεγονότα τού είναι δυσάρεστα. Στο κεφάλαιο «Χωρίς πατρίδα» του βιβλίου αυτού, παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο το τουρκικό κράτος λογόκρινε πληροφορίες, με τη συνεργασία του Ινστιτούτου Γκαίτε, ενός επίσημου πολιτικο-πολιτιστικού θεσμού του υπουργείου εξωτερικών της Γερμανίας.

Χρειάστηκε ίσως να λείψω σαράντα χρόνια από την Τουρκία για να αντλήσω δυνάμεις από όσα έχω χάσει. Χρειάστηκε ίσως –όπως γράφει και η Μόνικα Μαρόν στο βιβλίο *Τα γράμματα του Πάβελ*– να πάψω να αποστασιοποιούμαι από τους γονείς μου κι απ' όλα όσα αντιπροσώπευαν, και να είμαι πια πρόθυμη απλώς να

κατανοήσω τη ζωή της μητέρας μου και του πατέρα μου. Χρειάστηκε ίσως να παραμείνω χρόνια μακριά από τη χώρα απ' όπου κατάγομαι, για να μπορέσω να αναλάβω την ευθύνη ακόμα και γι' αυτό το κομμάτι της ζωής μου και του παρελθόντος μου. Τώρα τα κατάφερα. Θα προσπαθήσω να συνδέσω και τους δύο κόσμους, να διασώσω το παρελθόν μεταφέροντάς το στο μέλλον.

Αρχές του 2008 ξεκίνησα λοιπόν με βαριά καρδιά για το Κιλίσιμεχμετ, το χωριό όπου γεννήθηκε η μητέρα μου. Βρίσκεται πάνω σ' έναν λόφο κοντά στο Πινάρμπασι και, όπως συμβαίνει με πολλά χωριά της Ανατολίας, οι κάτοικοι έχουν φύγει σχεδόν όλοι. Μόνο μερικοί ηλικιωμένοι και κάποιοι που επιστρέφουν στο χωριό για τις διακοπές τους φροντίζουν τα ταπεινά σπιτάκια τους. Το σπίτι της οικογένειας, στο οποίο μεγάλωσαν η μητέρα μου και τα αδέρφια της, το είχαν χτίσει οι γονείς της με τα ίδια τους τα χέρια. Βρίσκεται ακόμα εκεί, μικρό και εγκαταλειμμένο, με τα φυτά του κήπου ξεραμένα και το πηγάδι στερεμένο. Καθώς στεκόμουν μπροστά στο σπίτι, μέσα στο καταχείμωνο, ένιωθα σαν να 'θελε να μου πει: κοίταξέ με, εγώ δεν έφυγα όπως όλοι σας, έμεινα εδώ και σας περιμένα.

Πήρα τότε μια τρελή απόφαση: Θα το ξανακάνω κατοικήσιμο. Ένιωθα υπεύθυνη γι' αυτό το κομμάτι γης. Παρόλο που οι συγγενείς μου θεώρησαν ανόητο το σχέδιό μου, να δημιουργήσω λίγη «πατρίδα» σ' αυτόν τον εγκαταλειμμένο τόπο, τους κατέκλυσαν κι αυτούς οι αναμνήσεις. Οι αδελφές της μητέρας μου θυμήθηκαν πώς κάθονταν στο παγκάκι κι έραβαν, και χάζευαν τα σκυλιά που έπαιζαν μπροστά τους. Με τις αναμνήσεις τούς ήρθε η επιθυμία να καθίσουν και πάλι στο παγκάκι. Θα τις πάω εκεί. Μαζί μας είναι και οι νεαρότερες γυναίκες της οικογένειας. Θα επιστρέψουμε στην οικογένειά μου ένα κομμάτι της ιστορίας της, και θα δώσουμε σε μας έναν τόπο. Συχνά, τα πράγματα αποκτούν σημασία όταν ανήκουν πια στο παρελθόν. Πατρίδα, μεταξύ άλλων, είναι εκεί όπου βρίσκονται οι αναμνήσεις μας. Κι αυτός ο τόπος βρίσκεται παντού, ακόμα και στην κεντρική Ανατολία.

Στο μεταξύ είμαι Γερμανίδα –όχι μόνο επειδή το λέει το διαβατήριό μου. Έχω ταυτιστεί με το δημοκρατικό σύνταγμα της γερμανικής κοινωνίας και με τις ελευθερίες που μας διασφαλίζει.

Ωστόσο, δεν έχω ξεχάσει από πού κατάγομαι. Πολλοί διανοούμενοι, συγγραφείς, δημοσιογράφοι, καλλιτέχνες και άλλοι που αγωνίστηκαν τα τελευταία χρόνια για περισσότερο κράτος δικαίου στην Τουρκία, για την ελευθερία του λόγου και την ισότητα των γυναικών, στιγματίστηκαν, διώχθηκαν, πολεμήθηκαν, κατηγορήθηκαν, και σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα δολοφονήθηκαν. Θαυμάζω απεριόριστα τους ανθρώπους αυτούς, επειδή για μένα τα πράγματα είναι εύκολα. Αν επικρίνω τη χώρα καταγωγής μου ή τη Γερμανία, θα με προστατέψει το κράτος στο οποίο ζω σήμερα. Εκείνοι όμως διακινδυνεύουν τα πάντα όταν αναλαμβάνουν την ευθύνη να μιλήσουν για τη χώρα τους, για την πατρίδα τους. Σε όλους αυτούς αφιερώνω το βιβλίο αυτό. Και ειδικότερα:

Στον Χραντ Ντινκ, τον αρμενικής καταγωγής δημοσιογράφο, που αγωνίστηκε ακούραστα για τη συμφιλίωση Τούρκων και Αρμενίων, και δολοφονήθηκε από έναν νεαρό –προφανώς κατ’ εντολήν εθνικιστών συνωμοτών.

Στην Ετζέ Τεμελκουράν, τη θαρραλέα δημοσιογράφο που βάζει το δάκτυλό της επί τον τύπον των ήλων της τουρκικής κοινωνίας: «Πρέπει άραγε να μείνουμε για πάντα δέσμιοι της διχαστικής λογικής που μας εγκλωβίζει στο “εμείς” ή μας στιγματίζει σαν προδότες και μας εξοστρακίζει;»

Στην Μπουλέντ Ερσόι, την τραβεστί τραγουδίστρια, που με το «Πόπσταρ αλά-Τούρκα» ενθουσίασε εκατομμύρια θεατές και χρησιμοποίησε το σώμα της για να διαμαρτυρηθεί κατά της εισβολής του τουρκικού στρατού στο Βόρειο Ιράκ: «Γι’ αυτό τον πόλεμο των άλλων, δεν θα έστελνα το παιδί μου στον τάφο». Για τη δήλωση αυτή διώχθηκε για «υπονόμευση της στρατιωτικής θητείας».²

Στη Σεζέν Ακσού, την πιο δημοφιλή ποπ τραγουδίστρια της Τουρκίας, που βρίσκεται πάντα στο πλευρό των γυναικών και υποστήριξε αμέσως την Μπουλέντ Ερσόι.

Στον Φαζίλ Σάι, τον πιανίστα και συνθέτη που, προβάλλοντας τον Μπετόβεν και τον Προκόφιεφ, αγωνίζεται ακούραστα κατά του πολιτισμικού φονταμενταλισμού –αλλά και στην εφτάχρονη κόρη του που κάνει μπαλέτο: «Κάποια μέλη του ΑΚΡ είχαν πει πριν από έξι χρόνια ότι το μπαλέτο είναι μια τέχνη ανήθικη... Αν

η κόρη μου είναι η μοναδική στο σχολείο χωρίς μαντίλα, θα την καταπιέσουν είκοσι άλλα κορίτσια».³

Στον Ζουλφού Λιβανελί, τον συνθέτη, σκηνοθέτη και συγγραφέα, που σχεδόν μόνος του και με τη βοήθεια του φίλου του, Μίκη Θεοδωράκη, δρομολόγησε τη συμφιλίωση Τούρκων και Ελλήνων. Παρόλο που τον διώκουν, εκείνος δεν κουράζεται να θυμίζει στους Τούρκους την ευθύνη τους για τα εγκλήματα του παρελθόντος, παροτρύνοντάς τους να αναλάβουν τις ευθύνες τους για το σήμερα.

Στην Τουρκάν Σαϊλάν, την πρώτη που ενδιαφέρθηκε για τους ανθρώπους στα τουρκικά ψυχιατρεία, και οργανώνει συνεχώς την αντίσταση των γυναικών κατά του εξισλαμισμού.

Στην Ντουιγκού Ασενά, την αγωνίστρια των δικαιωμάτων της γυναίκας, που πέθανε το 2006. Στη συγγραφέα που με τα βιβλία της έδωσε σε πολλές γυναίκες το κουράγιο ν' αντισταθούν στην ανδρική κυριαρχία.

Βερολίνο, Ιούλιος 2008

Θάνατος στην Άγκυρα

Ορίζουμε το θάνατό σας.
Κοράνι, Σούρα 56, στ. 60

Πόσες φορές δεν τηλεφώνησα από τη Γερμανία στον θείο μου τον Ενιστέ στην Άγκυρα. Τον υπεραγαπούσα. Μας έδεναν πολλά πράγματα –όχι μόνο οι αναμνήσεις από το Πινάρμπασι, εκεί που μεγάλωσε εκείνος κι εγώ πέρασα μερικά χρόνια της παιδικής μου ηλικίας. Μου έδινε πάντα κουράγιο στο δρόμο που είχα πάρει, ακόμα κι αν δε συμφωνούσε με όλα όσα σκεφτόμουν κι έκανα.

Τον τελευταίο καιρό φοβόμουν πως δε θ' αναγνώριζε πια τη φωνή μου στο τηλέφωνο, γιατί ο καρκίνος ήταν πολύ προχωρημένος. Όμως το πνεύμα του ήταν όπως πάντα πεντακάθαρο. Χαιρόταν πολύ όταν του τηλεφωνούσα: «Γεια σου, Ενιστέ μου, είμαι η Νετζλά!» φώναζα στο ακουστικό, λες κι έτσι θα με καταλάβαινε καλύτερα. «Νετζλά μου, πόσο χαίρομαι που σ' ακούω!» απαντούσε εκείνος κάθε φορά. Όταν όμως κάποιο απριλιάτικο απόγευμα δε σήκωσε ο ίδιος το ακουστικό, αλλά ο γιος του, μ' έπιασε πανικός. «Ο πατέρας είναι στα τελευταία του» μου είπε.

Ο Θεός μου, γεννημένος λίγα μόνο χρόνια μετά την ίδρυση του τουρκικού κράτους, ήταν παιδί της Τουρκικής Δημοκρατίας, ορκισμένος κεμαλιστής. Όταν το 2003 έγινε πρωθυπουργός ο Ερντογάν, ο Θεός μου πήγε μ' ένα μπουκέτο λουλούδια στο Ανίτ Καμπίρ, το μαυσωλείο του Ατατούρκ, και το ακούμπησε στο φέρετρο του Πατέρα των Τούρκων, θέλοντας να ζητήσει συγγνώμη για τον «κουτό λαό». Δεν είχε καμιά εμπιστοσύνη στο ΑΚΡ, το κόμμα του Ερντογάν,

που κατά την άποψή του ήθελε να εξισλαμίσει τη δημοκρατία, ευελπιστούσε ωστόσο, όπως και πολλοί φίλοι του, πως ο στρατός, ως πιστός σύμμαχος των κεμαλιστών, θα «περιόριζε» έγκαιρα το ΑΚΡ. Δεν μπορούσε να πιστέψει πως ο λαός δεν εμπιστευόταν πια τους κεμαλιστές εκπροσώπους της παλιάς δημοκρατίας.

Λίγες ημέρες πριν τις 23 Απριλίου, την επέτειο της Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης των Τούρκων, διασχίσαμε με το φέρετρό του την Άγκυρα. Η κόκκινη τουρκική σημαία κυμάτιζε παντού. Στα σπίτια και στις πλατείες κρέμονταν φωτογραφίες του Ατατούρκ. Λες και η δημοκρατία είχε στολιστεί για χάρη του θείου μου. Όταν όμως μαζί με τους συγγενείς του, τους γείτονες και τους φίλους του τοποθετήσαμε, σύμφωνα με το τελετουργικό, το φέρετρό του σε ένα πέτρινο βάθρο του τεμένους Αρσλάνχανε, είχα την αίσθηση ότι μαζί με το θείο μου θαβόταν και η Τουρκική Δημοκρατία.

Η τελευταία φορά που είδα τον Ενιστέ πριν αρρωστήσει, ήταν όταν μαζί με τα αδέρφια μου στην Κωνσταντινούπολη καθίσαμε στη «δική μας» γειτονιά, το Καντίκιοϊ, στο αγαπημένο μου εστιατόριο «Χατζί Αλί II», και φάγαμε παλιά οθωμανικά φαγητά. Τους είχα καλέσει επειδή ο θείος μου τρελαινόταν για το καλό φαί και τη μεγάλη παρέα. Στο τραπέζι μας είχαμε όλες τις νοστιμιές του μαγαζιού – μια ατέλειωτη ποικιλία από ορεκτικά και μεζέδες, ισλί κιοφτέ, κεφτέδες με κιμά, φιστίκια και καρύδια μέσα σε τραγανή κρούστα από πλιγούρι, σις κεμπάπ, σουβλάκι από μαριναρισμένο αρνίσιο κρέας, μαζί με ντομάτες και πιπεριές, ψημένο στα κάρβουνα, αϊβά τατλίσί, γλυκό κυδώνι με καϊμάκι, και στο τέλος λοκμά, σιροπιαστούς λουκουμάδες, που τους λένε χαρακτηριστικά και «αφαλό της χανούμισσας». Καθόμουνα περήφανη ανάμεσα στ' αδέρφια και τους συγγενείς μου. Πιάσαμε ένα παλιό τραγούδι της Κωνσταντινούπολης: «Γκελ γιουζελίμ Τζαμιλτζαγιά που γκεζέ... έλα γλυκιά μου στη Τζαμιλτζα απόψε».

Ο Ενιστέ αποδείχτηκε για μιαν ακόμη φορά χαρισματικός, μπορούσε να διασκεδάσει μια ολόκληρη αίθουσα και ταυτόχρονα να δίνει στον καθένα την αίσθηση πως βρίσκεται εκεί αποκλειστικά και μόνο για χάρη του. Όπως πάντα σε τέτοιες περιπτώσεις, με τα μάτια του να λάμπουν, εκφώνησε ένα λόγο για το μέλλον της χώ-

ρας. Σε τελική ανάλυση ήταν πιστός υποστηρικτής της Τουρκικής Δημοκρατίας –σ’ αυτήν χρωστούσε προσωπικά τα πάντα.

Παιδί της δημοκρατίας

Ο Ενιστέ είχε μεγαλώσει στο Πινάρμπασι της κεντρικής Ανατολίας, εκεί όπου κι εγώ είχα ζήσει παιδί ένα χρόνο με τη γιαγιά μου. Στον *Ουζούν γιόλ*, τον μακρύ δρόμο, που ζούσε τότε η οικογένεια του θείου μου, υπήρχαν ακόμη *κονάκ*, παλιά οθωμανικά σπίτια χτισμένα με ξύλο και λάσπη, με *έρκερ* στην πρόσοψη του επάνω ορόφου. Ακόμα και στα γερατειά του ονειρευόταν συχνά τους μεγάλους φροντισμένους κήπους που απλώνονταν πίσω από τα σπίτια, με υπέροχα λουλούδια, μηλιές, αχλαδιές, βερικοκιές και άλλα πυκνόφυλλα σκιερά δέντρα. Δίπλα στον κήπο του πέραγε ένα ποταμάκι που κατέβαινε κατευθείαν από το *Σιρβάν νταγί*, το κοσμαγάπητο βουνό, που ανεβαίνει στα 800 μέτρα. Το νερό ήταν καθαρό και πόσιμο: μ’ ένα αυλάκι που έφευγε από το ποτάμι, καθάριζαν το παράσπιτο με το αποχωρητήριο.

Για τον θείο μου αυτή ήταν η πατρίδα του, και συχνά μιλούσε με ενθουσιασμό για τον παράδεισό του. Την ανάμνηση αυτή τη μοιραζόμασταν. Θυμάμαι κι εγώ με χαρά τις ευτυχισμένες μέρες που έζησα εκεί μαζί με τα αδέρφια μου και την αυστηρή γιαγιά μας, την Εμανά, περιμένοντας τους γονείς μας να μας πάρουν μαζί τους στη Γερμανία. Τα επόμενα χρόνια επέστρεφα συχνά εκεί, και περνούσα τις διακοπές μου στο σπίτι τους. Όταν όμως στις αρχές του 2008 ξαναγύρισα μετά από πολλά χρόνια, τα παλιά σπίτια είχαν εξαφανιστεί: στη θέση των οπωροφόρων υπήρχαν φτηνά ενοικιαζόμενα διαμερίσματα· το ορμητικό ποταμάκι είχε γίνει θλιβερό ρυάκι, που το ρουφούσε το ξεροχώραφο δίπλα στο πάλοι ποτέ λαμπρό χαμάμ. Και ο δρόμος μας, που στη μνήμη μου ήταν πολύ εντυπωσιακός, είχε μετατραπεί σε μια σειρά από αφρόντιστα σπίτια –κανείς δεν είχε πιάσει στο χέρι του πινέλο ή σκούπα τα τελευταία είκοσι χρόνια. Η πόλη έμοιαζε νεκρή, παρά τους αξύριστους άντρες που στέκονταν άπραγοι μπροστά στα μικρομάγαζα.

Ο θεός μου θα αισθανόταν σίγουρα ντροπή αν έβλεπε όλες αυτές τις εξελίξεις: «Κάθε πρωί σκουπίζαμε τους δρόμους προτού πάνε οι άντρες στη δουλειά. Όταν όλοι σκουπίζουν τη βρώμα από το σπίτι τους, ανθίζει ολόκληρη η χώρα» συνήθιζε να μου λέει. Και μετά, ενθουσιασμένος, μου μίλαγε για το αστικό παρελθόν της κεντρικής Ανατολίας. Στο Πινάρμπασι, όπως και σε όλες τις άλλες πόλεις της δεκαετίας του '40, οι κάτοικοι ήθελαν να είναι προοδευτικοί και μοντέρνοι. Ράβανε τα ρούχα σύμφωνα με τις τελευταίες επιταγές της παρισινής μόδας, άντρες και γυναίκες σεργιάνιζαν μαζί στην πόλη, και στις πέντε πήγαιναν για τσάι στο υπαίθριο τσαγάδικο, στο τέλος του δρόμου. Οι εύποροι και ανοιχτοχέρηδες δώρισαν στην πόλη ένα σιντριβάνι και πάνω του σάλισαν το όνομα του χορηγού.

Δεν έχει απομείνει πια τίποτα απ' αυτό το παρελθόν, ούτε κι απ' τη λαχτάρα για έναν ευρωπαϊκό τρόπο ζωής. Όλα αυτά ίσως να ήταν εφικτά μόνο την εποχή εκείνη, όταν η Τουρκική Δημοκρατία κοίταζε προς τη Δύση και σεβόταν τις αστικές αξίες. Τότε, οι Τούρκοι που κατέφταναν από το Καρς ή το Ερζερούμ, και οι Τσερκέζοι του Καυκάσου, στους οποίους ανήκε ο Ενιστέ κι ένα μέρος της οικογένειάς μου, διαμόρφωναν την πόλη. Είχαν φέρει από τη Ρωσία, απ' όπου είχαν εκτοπιστεί, το πάθος τους για τη λογοτεχνία και τις επιστήμες. Ο προπάππος μου είχε κουβαλήσει μαζί του στη φυγή ολόκληρη βιβλιοθήκη με κλασικά θεολογικά και φιλοσοφικά βιβλία, από τα οποία μάς διάβαζαν οι μεγάλοι.

Ο Ενιστέ ήταν από τους πρώτους ωφελημένους των μεταρρυθμίσεων, όταν ο Ατατούρκ ανακήρυξε το 1923 τη δημοκρατία. Στα ιεροσπουδαστήρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που τα κατάργησε ο Ατατούρκ, τα παιδιά βασανίζονταν με *φαλακά*, τον φάλαγγα: Τα ξάπλωναν μπρούμυτα πάνω στην έδρα με τα πόδια δεμένα, άλειφαν τις πατούσες τους με λάδι, και μετά ο χότζας τα χτύπαγε με τη βέργα στα πέλματά τους. Στο δημοτικό του Ενιστέ δεν υπήρχαν πια τέτοια βασανιστήρια. Η δασκάλα του, σωστή κυρία, έδινε μεγάλη σημασία στη γλώσσα, και τα παιδιά έπρεπε να μάθουν την «καθαρή» τουρκική γλώσσα, όπως τη μιλούσε η καλή κοινωνία της Κωνσταντινούπολης. Ακόμα και στα γερατειά του ο Ενιστέ μιλούσε με θέρμη για τη δασκάλα του. Κάποτε μου

έδειξε μια φωτογραφία από μια σχολική γιορτή, όταν τελείωνε το δημοτικό το 1942, που μόνος αυτός ανάμεσα σε δώδεκα κορίτσια χόρευε τον *χαλάι*, έναν παραδοσιακό χορό. Αγόρια και κορίτσια να κάθονται μαζί στην τάξη, ήταν κι αυτό μια καινοτομία.

Στο Πινάρμπασι και στη γύρω περιοχή δεν υπήρχε σχολείο για να συνεχίσει. Έτσι ο Ενιστέ ακολουθούσε τονπραματευτή πατέρα του στα γύρω χωριά. Δωδεκάχρονος κιόλας, είχε το δικό του μαγαζάκι απέναντι από το μαγαζί του πατέρα του. Η εμπορική του καριέρα όμως τελείωσε απότομα, όταν εμφανίστηκε στο Πινάρμπασι ένας παλιός συμμαθητής του, που στο μεταξύ πήγαινε γυμνάσιο στην Κωνσταντινούπολη. Φορούσε το μαύρο πηλίκιο της σχολικής στολής. Αυτό καταγοήτευσε τον θείο μου σαν κάτι μαγικό. Ήθελε οπωσδήποτε να φορέσει κι εκείνος έναν τέτοιο πηλίκιο –από τότε, η επιθυμία του να πάει γυμνάσιο στην Κωνσταντινούπολη δεν τον άφηνε να ησυχάσει. Ο πατέρας του το θεώρησε εμμονή, αλλά τίποτα δεν μπορούσε να μεταπείσει τον Ενιστέ. Όταν λοιπόν κάποια μέρα ο πατέρας του κίνησε να πουλήσει τηνπραμάτεια του στα γύρω χωριά, ο Ενιστέ μάζεψε τα πράγματά του σε μια θήκη γραμμοφώνου –δεν υπήρχε τίποτ' άλλο διαθέσιμο– και πήδηξε σ' ένα φορτηγό που κουβαλούσε σακιά με σιτάρι στην Καισάρεια. Εκεί πήρε το τρένο, που έκανε δυο μέρες να φτάσει στο Χαϊντάρπασα. Ο σιδηροδρομικός σταθμός στην ασιατική πλευρά της Κωνσταντινούπολης ήταν η αφετηρία της γραμμής για τη Βαγδάτη· ήταν το πρώτο μεγάλο έργο της συνεργασίας των Γερμανών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τη διεύθυνση του φίλου του την είχε σημειώσει στην τελευταία σελίδα της ταυτότητάς του.

Ακριβώς δίπλα στο σταθμό έπιαναν τότε τα караβάκια που πήγαιναν στο Εμίνονου και τον Γαλατά (Καράκιοϊ), στην ευρωπαϊκή πλευρά της Κωνσταντινούπολης. Το караβάκι ήταν γεμάτο κεφάλους ανθρώπους, γιατί ήταν *μπαϊράμι*, η γιορτή της ζάχαρης, και πήγαιναν επισκέψεις ή έκαναν εκδρομές. Ένας καλοντυμένος κύριος πλησίασε τον θείο μου και τον ρώτησε πού ήθελε να πάει. Στον αδελφό μου, απάντησε εκείνος, κι έδειξε τη διεύθυνση του φίλου του. Ο άντρας ισχυρίστηκε πως έμενε κι εκείνος εκεί και προσφέρθηκε να τον συνοδέψει.

«Στο Εμίνονου ανεβήκαμε στο τραμ» μου διηγήθηκε ο Ενιστέ, «κι όταν ο κύριος είπε πως έπρεπε να κατέβουμε, τον ακολούθησα. Ήθελα να τον ξεφορτωθώ, αλλά έπρεπε να είμαστε ευγενικοί με τους μεγαλύτερους, κι έτσι συνέχισα μαζί του, μέσα από τα σοκάκια μιας άγνωστης πόλης. Όταν πια κουράστηκα να κουβαλάω τη βαλίτσα μου, σταματήσαμε μπροστά σ' ένα οθωμανικό σπίτι. Παρόλο που είχε μόνο δύο πατώματα και όχι τρία, όπως μου είχε πει ο φίλος μου, μπήκα μέσα μαζί του».

Μέσα στο σπίτι ο άντρας μίλησε ψιθυριστά στη γυναίκα του, ενώ ο Ενιστέ είχε αρχίσει από ώρα να ανησυχεί. Εκείνη είπε πως η οικογένεια που ζητούσε έλειπε από το σπίτι, η γυναίκα ήταν στο χαμάμ κι ο άντρας στη δουλειά. Ο Ενιστέ δεν την πίστεψε, ήταν *μπαϊράμι*, που δε δουλεύει κανείς. Όταν τα παιδιά της οικογένειας κατέβηκαν, γεμάτα περιέργεια, τρέχοντας τις σκάλες και μίλησαν στη μητέρα τους σε μια ξένη γλώσσα –ίσως ελληνικά, ίσως αρμένικα– ο Ενιστέ κατάλαβε πως έπρεπε να το βάλει στα πόδια. Άρπαξε τη βαλίτσα του κι όρμησε στην εξώπορτα. Ήταν τόση η βιασύνη του, που σκόνταψε κι έπεσε με τα μούτρα στο δρόμο, μπροστά σε μια άμαξα φορτωμένη με φρέσκο ψωμί. «Με το τεράστιο άλογο από πάνω μου, αισθάνθηκα το χέρι του κομψού κυρίου στο σβέρκο μου. Έβαλα τις φωνές, αυτός μ' άφησε τρομαγμένος, κι εγώ το 'βαλα στα πόδια, ανάμεσα στο πλήθος που πλημμύριζε το δρόμο».

Η διαίσθηση του θείου μου ίσως να του έσωσε τη ζωή, σίγουρα πάντως έσωσε την ελευθερία του. Αυτό το κατάλαβε όμως αργότερα. Στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο οι έλληνες και αρμένιοι χριστιανοί είχαν εκδιωχθεί από την πόλη. Πολλά παιδιά ορφάνεψαν, κάποια τούρκεψαν ή προστατεύτηκαν από μουσουλμανικές οικογένειες, άλλα πάλι πουλήθηκαν για να δουλέψουν στα χωράφια. Οι χριστιανοί που είχαν γλιτώσει τους διωγμούς, εκδικούνταν κάνοντας τα ίδια, και μάλλον από μια τέτοια απαγωγή γλίτωσε ο θεός μου. Ένα δεκατριάχρονο αγόρι ήταν εργατικό δυναμικό, που θα απέδιδε λεφτά στον «ιδιοκτήτη» του. Αν τον πούλαγαν σκλάβο, ποτέ κανείς δε θα μάθαινε τι απέγινε το αγοράκι από το Πινάρμπασι.

Ο Ενιστέ περιπλανιόταν ώρες ολόκληρες στους δρόμους, και δεν τολμούσε πια να ρωτήσει για το τριώροφο ξύλινο σπίτι του

φίλου του. Κοίταζε τις κουρτίνες στα παράθυρα και τα μπαλκόνια των σπιτιών, προσπαθώντας να ανακαλύψει τη χαρακτηριστική σταυροβελονιά από την Καισάρεια –τα κεντήματα τα ήξερε πολύ καλά. Τελικά μάζεψε όλο του το κουράγιο και ρώτησε μια ηλικιωμένη γυναίκα αν ήξερε μια οικογένεια από την Καισάρεια. Έτσι βρήκε επιτέλους την οικογένεια του φίλου του.

Την επόμενη μέρα κιόλας, οι γονείς του φίλου του τον έγραψαν στο σχολείο. Στεγαζόταν σ' ένα μεγαλόπρεπο κτίριο από πέτρα και μάρμαρο, που έκανε τεράστια εντύπωση στον Ενιστέ. Ήταν πολύ φιλομαθής και πήγαινε με χαρά στο σχολείο. Είχε ξεσπάσει όμως ο πόλεμος, ο γερμανικός στρατός είχε καταλάβει το 1941 την Ελλάδα και βρισκόταν λίγα μόνο χιλιόμετρα έξω από την Κωνσταντινούπολη. Τα βράδια γινόταν συσκότιση και απαγορευόταν η κυκλοφορία στους δρόμους. Το ψωμί μοιραζόταν με το δελτίο, και για ένα αγόρι σαν τον Ενιστέ δεν έφτανε ποτέ. «Ο πατέρας μου έστελνε χρήματα» μου διηγήθηκε κάποτε, «για να τρώω κάθε μεσημέρι στη *λοκάντα*. Όταν δεν είχα να πληρώσω, τα γράφανε στο τεφτέρι. Μια φορά δεν είχα πια ούτε ένα *κουρούς* στην τσέπη. Ο φίλος μου ήταν στα ίδια χάλια. Δεν είχαμε ξαναπεινάσει έτσι. Ονειρευόμασταν πόσο εύκολη θα 'ταν η ζωή μας στα σπίτια μας, θα πηγαίναμε στο περιβόλι μας και θα τρώγαμε βερίκοκα. Ήμουνα τόσο στενοχωρημένος, που δεν πίστεψα στ' αυτιά μου όταν μια μέρα άκουσα ξαφνικά το όνομά μου. Σήκωσα το βλέμμα μου κι είδα τον πατέρα μου να στέκεται μπροστά μου, με μια τεράστια βαλίτσα δίπλα του! Η ανακούφισή μου ήταν τόσο μεγάλη, που με πήραν τα κλάματα. Όταν άνοιξε αργότερα στο ξενοδοχείο τη βαλίτσα του, νόμιζα πως βρέθηκα ξαφνικά στον παράδεισο. Είχε μέσα ψητό κοτόπουλο, στριφτή τυρόπιτα, ξεραμένα σύκα, ζυμωτό ψωμί της μητέρας μου, όλα όσα μου είχαν λείψει τόσο καιρό».

Σε λίγο οι γονείς του Ενιστέ εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη για να μπορέσει ο γιος τους να σπουδάσει. Ο πατέρας του άνοιξε εκεί μπακάλικο. Τελειώνοντας τις σπουδές του, ο θείος μου βρήκε μια θέση στην Άγκυρα, και η οικογένεια μετακόμισε μαζί του στην πρωτεύουσα. Μέχρι που συνταξιοδοτήθηκε εργαζόταν προϊστάμενος στο μουσείο ορυκτολογίας.

Ζωή είναι ο θάνατος

Το χαρούμενο γεύμα στο «Χατζή Αλί II» ήταν η τελευταία φορά που έφαγα με το θείο μου. Τη νύχτα ξύπναγε πολύ συχνά. Τον άκουγα να ζητάει νερό. Δεν μπορούσε να κοιμηθεί, τον πόναγε φριχτά το στομάχι του. Θα 'χω πάντα τύψεις που αρρώστησε ακριβώς μετά απ' αυτό το πλούσιο γεύμα.

Η αρρώστια τον βασάνισε τρία χρόνια, και ενδιάμεσα έκανε απανωτές εγχειρίσεις. Όταν ο γιος του μου είπε στο τηλέφωνο πως δεν υπάρχει πια καμία ελπίδα, άρχισα να πηγαινοέρχομαι στο διαμέρισμά μας στο Βερολίνο, σαν εγκαταλειμμένο παιδί που δεν μπορεί να το πιστέψει. Είχα μόνο λίγες ώρες για να προφτάσω να τον ξαναδώ ζωντανό. Ευτυχώς βρήκα την ίδια μέρα πτήση, κι έτρεξα στο αεροδρόμιο.

Εκεί είχαν ήδη μαζευτεί οι τούρκοι συμπατριώτες μου, άντρες και γυναίκες. Κάθονταν κολλητά ο ένας δίπλα στον άλλο στην αίθουσα αναχωρήσεων, ανάμεσα σε πλαστικές σακούλες και δέματα, οι γυναίκες κοντά στις βαλίτσες και τις τσάντες, οι άντρες συζητούσαν κι έπαιζαν τα κομπολόγια τους. Μόλις έμπαιναν στην αίθουσα αναμονής, οι άντρες και οι γυναίκες χωρίζαν. Οι άντρες πήγαιναν στους άλλους άντρες, οι γυναίκες πήγαιναν στις υπόλοιπες γυναίκες, να πουν καμιά κουβέντα. Όλοι τους μιλούσαν τούρκικα.

Ήταν μεσοβδόμαδα, δεν ήταν περίοδος διακοπών, γι' αυτό και δεν υπήρχαν αδειούχοι. Υπήρχαν μόνο συνταξιούχοι που πάνε κι έρχονται στις δύο χώρες, όλοι οι άλλοι δεν ταξίδευαν για λόγους αναψυχής, αλλά πήγαιναν σε κάποιο γάμο, σε κάποιον άρρωστο ή σε κάποια κηδεία. Οι περισσότερες γυναίκες φορούσαν μουσουλμανικά ρούχα, μαντίλες, μακριά παλτά και καφτάνια πάνω από τα φαρδιά σαλβάρια. Ακόμα και τα μικρά κορίτσια φορούσαν στο κεφάλι πολύχρωμες μαντίλες.

Μια παχιά ηλικιωμένη με μαύρο τσαντόρ καθόταν σ' έναν πάγκο και κουνούσε συνεχώς το κορμί της μπρος πίσω. «Τειϊζέ, σεβαστή θεία, άκουσα πως η γκελίν σας, η νύφη σας, πέθανε» της είπε μια άλλη με καλυμμένο πρόσωπο. «Τα συλλυπητήριά μου, σεβαστή θεία. Θα την πάρετε μαζί σας στην πατρίδα;» Η γυναίκα με

το τσαντόρ κατένευσε σιωπηλά. «Αυτό είναι το σωστό. Μη στενοχωριέστε όμως, ζωή είναι ο θάνατος. Χτες πέθανε σε μας, στο Κρόιτσμπεργκ, μια κοπελίτσα. Βλέποντάς την πεσμένη μπροστά στην τηλεόραση, η μάνα της έπαθε συγκοπή και πέθανε κι εκείνη. Τις έστειλαν και τις δύο στην πατρίδα αεροπορικώς. Έφυγαν από τούτη τη ζωή και πήγαν στην αληθινή ζωή, κοντά στον Αλλάχ. Γλίτωσαν από τούτη τη ζωή». Αναστέναξε και μετά ρώτησε: «Πόσων ετών ήταν η δικιά σας;» Η πεθερά δεν ήξερε. Δύο κοπέλες φώναξαν από παραδίπλα: «Σαράντα!»

«Ναι, βέβαια» μουρμούρισε συλλογισμένη η παχιά γυναίκα. «Την έφερα πριν από είκοσι πέντε χρόνια, και τώρα πρέπει να γυρίσει στην πατρίδα. Δόξα στον Αλλάχ, τα παιδιά είναι μεγάλα. Μα τι να κάνει τώρα ο γιος μου; Πρέπει πάλι να τον φροντίσω εγώ». Άλλες γυναίκες μίλαγαν για νύφες, κόρες και πεθερές που πέθαναν ξαφνικά, ώσπου κάποιος γενειοφόρος δεν άντεξε άλλο: «Μην την ψάχνετε με το θάνατο, όταν είναι να 'ρθει, θα έρθει, δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα. Η αρρώστια είναι μόνο πρόσχημα, όποιον καλεί ο Θεός, τον θέλει κοντά του. Μην ανακατεύεστε στις αποφάσεις του Θεού!»

Στην κατάσταση που βρισκόμουν, ευχαρίστως θα μοιραζόμουν με κάποιον τον πόνο μου, πως ίσως να μην ξανάβλεπα το θείο μου ζωντανό, δε βρήκα όμως κανέναν που να 'θελα να του μιλήσω, παρόλο που μας ένωνε η ίδια μοίρα. Δε θα με παρηγορούσε βέβαια καθόλου ν' ακούσω από κάποιον πως ο Αλλάχ είχε ήδη αποφασίσει τι πρόκειται να συμβεί στον θείο μου. Προτίμησα λοιπόν να σιωπήσω και βυθίστηκα μόνη στις σκέψεις μου.

Άφιξη και αποχαιρετισμός

Είναι τρεις το πρωί όταν φτάνω πια στο σταθμό των λεωφορείων στην Άγκυρα. Μπαίνω σ' ένα ταξί, με τον ταξιτζή να γκρινιάζει που η κούρσα είναι μικρή. Βασικά, όπως μου είπε, δεν ήθελε να με πάρει, αλλά με λυπήθηκε, και δε θ' άφηνε σύζυλη μέσα στην άγρια νύχτα την *αμπλά*, τη μεγάλη αδελφή, από τη Γερμανία. Δούλευε, μου είπε, μόνο τις νύχτες, που ο ιδιοκτήτης του ταξί πήγαινε για ύπνο.

Του έδινε τα μισά απ' αυτά που έβγαζε. Προσπάθησε να αποζημιωθεί για τη μικρή κούρσα, και μου ζήτησε δεκαπέντε λίρες. Αργότερα έμαθα ότι μου είχε πάρει τα τριπλά από το κανονικό.

Ο ξάδελφός μου, καθηγητής στο πανεπιστήμιο, μου ανοίγει την πόρτα και, βλέποντάς με, βάζει τα κλάματα. Η θεία μου, ξαπλωμένη στο κρεβάτι, μου κρατά το χέρι. Κανείς μας δεν ξέρει σε ποια κατάσταση βρίσκεται εκείνη τη στιγμή ο άρρωστος θείος μου. Τα παιδιά του τον μετέφεραν στο νοσοκομείο, με την κρυφή ελπίδα πως εκεί ίσως και να συνερχόταν, αλλά κι επειδή φοβούνταν πως η μητέρα τους δε θα το άντεχε αν ο πατέρας τους πέθαινε στο σπίτι. Ξαπλώνω δίπλα στη θεία μου, προσπαθώ να την παρηγορήσω και περιμένω ανυπόμονα να πάει εφτά η ώρα. Θα πάω στο νοσοκομείο να δω τον Ενιστέ.

Η μικρή του κόρη με τον αδελφό της με πηγαίνουν με το αυτοκίνητο στο νοσοκομείο. Διασχίζουμε βιαστικά την πόλη που αρχίζει σιγά σιγά να ξυπνάει. Φέτος είναι κρύα η άνοιξη, μου λέει εκείνη. Ο ήλιος προβάλλει δισταχτικά μέσα στην πρωινή καταχνιά. Η Άγκυρα ήταν κάποτε η πόλη με τη χειρότερη ατμόσφαιρα, και μάλιστα όχι μόνο στην Τουρκία. Από τότε όμως που οι πολυκατοικίες με κεντρική θέρμανση αντικαθιστούν τα *γκετζέκοντου*, τα άναρχα χτισμένα αυθαίρετα, που θερμαίνονταν με σόμπες, που καίγανε κυριολεκτικά τα πάντα, μπορείς και πάλι να αναπνεύσεις. Η μυρωδιά του καμένου λιγνίτη αιωρείται ωστόσο ακόμα πάνω στην πόλη.

Το νοσοκομείο φαίνεται από μακριά πάνω στο λόφο. Για να βρούμε την Εντατική κατεβαίνουμε πολλές σκάλες και φτάνουμε στο υπόγειο. Το κλιμακοστάσιο είναι υγρό και κρύο και μυρίζει μούχλα. Χτυπάμε μια σιδερένια πόρτα. Μια γυναικεία φωνή μάς φωνάζει από μέσα: «Απαγορεύεται η είσοδος!» Έχω αρχίσει να τρέμω, κι όταν η νοσοκόμα ανοίγει επιτέλους την πόρτα, την παρακαλώ να δω τον θείο μου. Ρωτάει το όνομά του, και ρίχνοντας μια ματιά σε μια λίστα, μου λέει: «Ο θείος σας πέθανε στις τέσσερις το πρωί. Τα συλλυπητήριά μας».

Τα ξαδέλφια μου ξεσπάνε σε κλάματα. «Θέλω να τον δω» επιμένω εγώ. Μετά από μια σύντομη συζήτηση με τους γιατρούς, η νοσοκόμα επιστρέφει και μου δείχνει το δρόμο για το νεκροτομείο. Βρίσκεται δίπλα στο τζαμί του νοσοκομείου και προφα-

νώς έχει χτιστεί πρόσφατα, γιατί δίπλα στους τοίχους υπάρχουν ακόμα στοιβαγμένα μπάζα. Η ξαδέλφη μου μένει πίσω και μου φωνάζει: «Μην το κάνεις, δεν είναι σωστό!» Ξέρω πως, σύμφωνα με την παράδοση, οι γυναίκες δεν πρέπει να έρχονται σε επαφή με τους νεκρούς, αλλά εγώ είμαι αποφασισμένη.

Ένας καλοντυμένος μεσήλικας, ο χότζας του τζαμιού, μου ζητάει ευγενικά να τον ακολουθήσω. Οι τοίχοι του παγωμένου νεκροτομείου είναι γεμάτοι συρτάρια. «Είστε έτοιμη;» με ρωτάει. Κατανεύω κι εκείνος τραβάει ένα συρτάρι προς τα έξω. Μπροστά μου βρίσκεται ο θείος μου, τυλιγμένος μ' ένα πράσινο λινό σεντόνι. Ο χότζας ξεσκεπάζει το κεφάλι του θείου μου και βλέπω το πρόσωπό του. Πηγαίνει διακριτικά παράμερα, αφήνοντάς με μόνη με τον νεκρό.

Εκεί βρίσκεται λοιπόν ο αγαπημένος μου θείος, που ήταν για μένα και πατέρας και μεγάλος αδελφός και καλός φίλος. Οι κόρες του κι ο γιος του μού έλεγαν συχνά πόσο πολύ θα 'θελαν να ήταν και για κείνους ο πατέρας που ήταν για μένα. Σε μένα συμπεριφερόταν, ίσως, όπως θα 'θελε να συμπεριφερθεί και σ' εκείνους. Ποτέ δεν τόλμησα να τον ρωτήσω γιατί του ήταν αδύνατον να κάνει το ίδιο και με τα παιδιά του. Θα ήταν αναίδεια, πόσο μάλλον αφού εκείνος ποτέ δε σχολίαζε ούτε κατέκρινε τον δικό μου τρόπο ζωής. Μου πρόσφερε όλα όσα δεν είχα τολμήσει να ζητήσω από τον δικό μου πατέρα. «Αχ, να 'ρθει το καλοκαιράκι, να κάτσουμε πάλι κάτω από τη συκιά στο Αϊβαλί και να τα πούμε» έλεγε συχνά, και τα μάτια του έλαμπαν με την προσμονή του επόμενου καλοκαιριού. Ήταν πολύ περήφανος για τον κήπο του εξοχικού του, με τα πολλά οπωροφόρα και τα άπειρα λουλούδια, που τον φρόντιζε ο ίδιος.

Κοιτάζω τον νεκρό, που μοιάζει να κοιμάται ειρηνικά. Η μύτη του είναι λίγο γαμψή και τα γκριζα φρύδια του ορθώνονται ατίθασα, προς όλες τις κατευθύνσεις. Το πηγούνι του είναι δεμένο μ' ένα πανί. Περήφανος και πάντα επιβλητικός, είναι ξαπλωμένος εκεί μπροστά μου.

«Πώς μπόρεσες να με φέρεις σ' αυτή την υπόγα, βρε άσπλαχνε κόπανε» είχε γκρινιάζει πριν από μια εβδομάδα στο γιο του. 'Ηθελε, λέει, να πεθάνει σπίτι του. «Δε θα το άντεχε η μητέρα»

μού εξήγησε αργότερα ο μικρός του γιος. Έτσι ο θεός μου, όπως συχνά συμβαίνει στη σύγχρονη κοινωνία, δεν πέθανε περιστοιχισμένος από την οικογένειά του.

«Προσευχηθείτε, αν αυτό σας ανακουφίζει» με ενθαρρύνει ο χότζας. Αντί να προσευχηθώ, μουρμουρίζω ένα γερμανικό παιδικό τραγουδάκι γενεθλίων: «Ευτυχισμένος κι ευλογημένος να 'σαι, χαρά και υγεία να σ' ακολουθούν σ' όλη σου τη ζωή!» Ευχαριστώ τον θεό μου για όλα τα όμορφα πράγματα που μου έμαθε, και για όλα τα καλά που άφησε πίσω του. «Ροδοπέταλα να είναι το στρώμα σου» του ψιθυρίζω. «Σ' ευχαριστώ για την αγάπη σου, για την υπομονή σου, για τον ανοιχτό χαρακτήρα σου, για τη διάθεσή σου ν' ακούς τα προβλήματά μου, να μου δίνεις πάντα θάρρος, να πιστεύεις σε μένα, και να μην κουράζεσαι ποτέ ν' αγαπάς τη ζωή. Σ' ευχαριστώ που με δασκάλεψες να μην ξεχνώ από πού κατάγομαι, να θυμάμαι την πατρίδα στην Ανατολία, το κόκκινο χρώμα, τα βουνά, τα παγωμένα ποταμάκια, τα τραγούδια που χαϊδεύουν την ψυχή μας, τους ανθρώπους που μιλούν τη γλώσσα μας. Όλα αυτά τα μοιραζόμουν μ' εσένα. Σ' ευχαριστώ για όλα».

Έξω από το κτίριο, ανάμεσα στα μπάζα, υπάρχει ένα παγκάκι. Ο ήλιος έχει ανέβει πια κι είναι ζεστός. Πηγαίνουμε εκεί και καθόμαστε. Δεν μπορώ να κλάψω, δεν μπορώ ούτε να δακρύσω, είμαι παγωμένη. Μας πλησιάζει ο αδελφός μου, που έφτασε από την Προύσα ταξιδεύοντας όλη τη νύχτα. Όχι, δε θέλει να τον δει. Δεν είναι σωστό. Φεύγοντας από τη ζωή, ο νεκρός ανήκει στον Αλλάχ και η κοινότητα πρέπει να τον ετοιμάσει για ν' ανταμώσει τον Θεό. Ο χότζας θέλει να τελειώνει με τις τυπικές διαδικασίες. Σύμφωνα με το τελετουργικό, ο νεκρός πρέπει να ταφεί μέσα σε σαράντα οχτώ ώρες. Η κηδεία θα γίνει το μεσημέρι της επόμενης μέρας.

Στο σπίτι που πενθεί

Επιστρέφοντας στο διαμέρισμα, τα έπιπλα έχουν ήδη μετακινηθεί, τα τραπέζια είναι κολλημένα στους τοίχους, οι καρέκλες και οι πολυθρόνες έχουν μεταφερθεί απ' τα άλλα δωμάτια. Οι γείτονες κουβαλάνε μαζί τους καθίσματα. Στο κλιμακοστάσιο, μπροστά

στο διαμέρισμα του ένατου ορόφου, κάποιος από τους συγγενείς κάθεται σ' ένα τραπεζάκι και υποδέχεται συγγενείς, φίλους, γνωστούς και γείτονες. Όλοι έχουν ειδοποιηθεί τηλεφωνικά, κι έρχονται να συλλυπηθούν τη θεία μου.

«Οι γέροντες θα καταφτάσουν όπου να 'ναι» ανακοινώνει ο ξάδελφός μου, εννοώντας τους πιο ηλικιωμένους άντρες της οικογένειας. Πρώτος κάνει την εμφάνισή του ο απόστρατος στρατηγός, μια ζωή φίλος του θείου μου. Ήταν συμμαθητής του από το δημοτικό, μαζί του πήγε αργότερα στην Κωνσταντινούπολη στο γυμνάσιο, για να φορέσει κι αυτός πηλίκιο. Ακόμα και με πολιτικά, ο φίλος του Ενιστέ παραμένει ο παλιός στρατιωτικός. Με στόμφο και πάθος εκφωνεί ένα σύντομο λογύδριο, και σ' αυτό μοιάζει πολύ στο θείο μου: «Φίλοι μου, χάσαμε έναν σπουδαίο και αξιαγάπητο άνθρωπο. Τώρα πρέπει να τον αποχαιρετήσουμε».

Η θεία μου, με μια μαύρη μαντίλα στο κεφάλι, κάθεται στο βάθος του σαλονιού, με την πλάτη στητή σαν λαμπάδα. Ο στρατηγός και οι υπόλοιποι άντρες κάθονται από την άλλη πλευρά. Ο κόσμος συρρέει ακατάπαυτα. Έχω μετρήσει ογδόντα με εκατό επισκέπτες. Όλοι τηλεφωνούν και μεταφέρουν την είδηση του θανάτου του θείου μου. Πέθανε Παρασκευή, ήταν σίγουρα καλός άνθρωπος, μουρμουρίζει ένας από τους επισκέπτες. Ακόμα καλύτερα θα ήταν να είχε ταφεί Παρασκευή, αλλά αυτό είναι αδύνατον. Πώς να φτάσουν έγκαιρα οι συγγενείς και οι φίλοι από την κεντρική Ανατολία κι από άλλα μέρη, όταν μάλιστα μερικοί έχουν να διανύσουν πάνω από χίλια χιλιόμετρα;

Αποσύρομαι στο πίσω δωμάτιο και πλησιάζω τη φωτογραφία του θείου μου με τον διάδοχο του Ατατούρκ, τον Ισμέτ Ινονού. Ο Ενιστέ πρέπει να 'ταν τότε γύρω στα τριάντα. Αυτή τη φωτογραφία με τη χρυσή κορνίζα τη φύλαγε σαν τα μάτια του. Ο Ινονού τού είχε γράψει και μια αφιέρωση: «Όταν σε μια χώρα οι εντιμότεροι δεν επιβάλλουν τη γνώμη τους αποφασιστικά, όπως επιβάλλουν τη δική τους γνώμη οι ανέντιμοι, η χώρα πάει χαμένη».

Όταν αργά το βράδυ φτάνει κι ο αδελφός της θείας μου από το Γκαζιαντέπ, μια μεγαλούπολη κοντά στα σύνορα με τη Συρία, η χήρα αισθάνεται μεγάλη ανακούφιση. Ο θείος, συνταξιούχος πια, δούλευε στη μυστική αστυνομία. Η γυναίκα του είχε πάρει

τρεις φορές τηλέφωνο για να πάμε οπωσδήποτε να τον πάρουμε από το σταθμό, επειδή είναι πολύ αναστατωμένος. Εκείνος όμως τα κατάφερε μόνος του, στέκεται στην πόρτα κι αγκαλιάζει την πενθούσα αδελφή του. Μετά έρχεται η σειρά μας και, αγκαλιάζοντας τη μια ανιψιά μετά την άλλη, μας λέει χαρούμενα: «Μπρε φιστικάκια μου, εσείς δε λέτε να μεγαλώσετε!» Χαίρεται που μας βλέπει.

Η Χατζή Χανούμ

Η θεία μου δείχνει ακόμα ψύχραιμη, στέκεται ακίνητη ανάμεσα στις γυναίκες και κοιτάζει συνεχώς προς την πόρτα. Επιτέλους εμφανίζεται η μεγάλη της αδελφή από την Καισάρεια, με το πρόσωπο σχεδόν καλυμμένο. Έχει μόλις επιστρέψει από το προσκύνημά της στη Μέκκα, κι όλοι στην οικογένεια τη σέβονται πολύ. Για τη θεία μου ήταν η «μητερούλα» της. Αυτή, που όταν η θεία μου ήταν ακόμα μικρή, την κουβαλούσε στην πλάτη της μέσα στο χωριό. Επιτέλους, η αδελφή της είναι εδώ και η θεία μου, που μόλις χήρεψε, μπορεί να πέσει σαν παιδί στην αγκαλιά της. Οι δυο γυναίκες κλαίνε κι επικαλούνται δυνατά τον Αλλάχ.

Αργά το απόγευμα, όλα τα δωμάτια είναι γεμάτα κόσμο, στο σπίτι δεν υπάρχει άδεια καρέκλα. Στο μεγάλο σαλόνι κάθονται οι άντρες. Οι γυναίκες κάθονται στην κουζίνα ή είναι μαζεμένες στα τρία υπνοδωμάτια, ανάλογα με το βαθμό συγγένειας. Ακόμα και στους κοσμικούς Τούρκους, οι άντρες πάνε χώρια από τις γυναίκες.

Στο μικρό γραφείο του θείου μου συγκεντρώνονται οι γυναίκες από το Πινάρμπασι. Στον ξενώνα έχει μαζευτεί η οικογένεια του γιου από την Τραπεζούντα. Στο πίσω μέρος του σπιτιού είναι οι νεότεροι, που έχουν έρθει με την οικογένειά τους. Σερβίρεται τσάι και παξιμαδάκια. «Φάτε, φάτε» λέει η θεία που κρατάει το δίσκο. «Φάτε για τον νεκρό μας, για την ψυχή του».

Κατά την παράδοση, σε όσους έρχονται να συλλυπηθούν, προσφέρονται για τρεις μέρες λουκουμάδες, τα παιδιά μοιράζουν λουκουμάδες και στους γείτονες. Το απόγευμα έρχεται από το φούρνο ο μπακλαβάς και το κανταΐφι. Με τον μπακλαβά σερβί-

ρεται *αἰράν*, πολύ νερωμένο γιαούρτι με λίγο αλάτι, ή τσάι. Στην κουζίνα τρεις γυναίκες πλένουν αδιάκοπα πιάτα.

Κάθε τόσο ακούγονται οι φωνές της θείας μου από το σαλόνι, σημάδι πως έχει έρθει κάποια συγγενής. Μια γυναίκα με μαντίλα, πλουμιστό καφτάνι και πλεχτή ζακέτα μπαίνει στο δωμάτιο και πέφτει στο πάτωμα φωνάζοντας: «Αχ, γιε τ' ουρανού, γιατί έφυγες, αδελφέ, φίλε και πατέρα μου». Μετά τη μεγάλη αδελφή της θείας μου, είναι η πρώτη επισκέπτρια με κεφαλομάντιλο και παραδοσιακά χωριάτικα ρούχα, μια μακρινή συγγενής από το χωριό του θείου μου. Συνεχίζει κάμποσα λεπτά το μοιρολόι της και μετά κάθεται. Βγαίνοντας το πρωί από το νεκροτομείο, με είχε πλησιάσει μια νοσοκόμα κρατώντας απ' το χέρι ένα κορίτσι, που ήθελε να δει το θείο μου. Η κοπέλα κάθεται τώρα δίπλα στη μητέρα της, που κλαίει δυνατά, μουρμουρίζει τούρκικα και τσερκέζικα μοιρολόγια, και κουνιέται μπρος πίσω στην καρέκλα της. Η κόρη της έχει το βλέμμα της στυλωμένο στο πάτωμα. Όταν κάποια στιγμή η γριά σωπαίνει, στο ξέχειλο από επισκέπτες σπίτι πέφτει απόλυτη σιγή.

Μεγάλα λόγια

Μόνο στο διπλανό δωμάτιο, στους άντρες, γίνονται έντονες πολιτικές συζητήσεις. Ο στρατηγός φωνάζει δυνατά: «Θα χάσει παταγωδώς τις εκλογές αυτός ο κύριος που θέλει να μας επιβάλει τη σαρία. Θα πάρει αυτό που του αξίζει. Η δημοκρατία μας θα του βάλει χαλινάρι. Πιά κοιτάξτε τους δικούς μας. Ποτέ δεν πάψαμε ν' αποδεικνύουμε στον κόσμο ποιοι είναι σ' αυτή τη χώρα οι πραγ-ματικοί δημοκράτες!» Αναφέρεται στις τεράστιες διαδηλώσεις εκείνων των ημερών, που εκατομμύρια άνθρωποι αποδοκίμαζαν την υποψηφιότητα του Αμπντουλάχ Γκιουλ, εκπροσώπου του κόμματος των ισλαμιστών, για την προεδρία της δημοκρατίας. Ο στρατηγός έχει το λόγο, και οι άλλοι συμφωνούν μαζί του κου-νώντας το κεφάλι τους. Κανείς δε θα τολμούσε να του αντιμι-λήσει, ούτε καν να ανοίξει διάλογο μαζί του, αφού εκείνος είναι η αυθεντία και ταυτόχρονα ο πιο ηλικιωμένος.

«Η λέξη γλυκόπικρη ταιριάζει απόλυτα στη σχέση που έχω με την πατρίδα μου. Στην Τουρκία υπάρχουν πολλά που εξακολουθούν να είναι πολύ δικά μου -τα ποιήματα του Ορχάν Βελί, τα μυθιστορήματα της Χαλιντέ Εντίπ και του Ορχάν Παμούκ, ο πειρασμός των φαγητών, τα νοσταλγικά τραγούδια της Κωνσταντινούπολης και το λαμπύρισμα του Βοσπόρου. Είναι όμως πολύ περισσότερα αυτά που με πικραίνουν και με εξοργίζουν: τα κορίτσια και οι γυναίκες στο Ντιγιάρμπακιρ και στη Μαλάτια, που αγνοούν τα δικαιώματά τους και εγκαταλείπονται στη μοίρα τους από τους πολιτικούς· η εχθρική στάση του μουσουλμανικού περίγυρου, που υποχρεώνει τις μικρές χριστιανικές κοινότητες να ζουν απομονωμένες, πίσω από ψηλούς μαντρότοιχους· η ευκολία με την οποία σχεδιάζονται και εκτελούνται από τους συμπατριώτες μου τα «εγκλήματα τιμής»· η αδιαφορία για όλα όσα μαρτυρούν ένα παρελθόν που υπήρχε πριν ακόμη καταλάβουν την εξουσία οι Οθωμανοί· η απόλυτη σιωπή για τα χρόνια όπου οι Τούρκοι κυνηγούσαν, εκτόπιζαν και δολοφονούσαν Αρμένιους και Έλληνες»